

Эртэ урда сагһаа эхилээд дунда зуун жэлнүүд хүрэтэр Захааминай газар дээгүүр элдэбын отогуудай зонууд, тэдэнэй тоодо тюрскэ, монгол хэлэтэй зон нүүжэ ябадаг һэн. Тэдэнэр ооһэд хоорондоо дайралдадаг байгаа. Илалтын шалтагаанаар зарим зон ябадаг, нүгөөдэнь ерэдэг һэн. Энээн тухай тэрэ сагай хүдөөлгэнүүд гэршэлдэг.

17-хи зуун жэлэй 2-хи хахадһаа эхилжэ Росси Монгол хоёрой хоорондох хилэ табигдажа, Захааминда арад зон ажабайхаар ерэжэ эхилээ. Нэн түрүүн шэлэ харахаяа Түнхэнһөө буряадууд ерээ.

Зэдэ голой эрьсэр 17-хи зуун жэлэй эхээр бии болоһон «Захаамин» гэжэ үгэ хэдэн удхатай юм: Заха- край, за камнем-шулуунай саана, Урда бье- на южной стороне.

Захааминай буряадууд арад боложо 13-18-хи зуун жэлнүүдтэ хабсаржа эхилһэн байна. Энэ хадаа монгол ба ород гүрэнэй харисаантай тон ехэ холбоотой: урид хилэ үгы байжа, сүлөөтэй, дуратай иишэ тиишээ нүүдэг һэн. Тиигээд Монгол орондо досоодын ажамидарал тон хэсүү, шууяатай, боһолготой байһан: хун тайшаа Галдан Бочигто, Сайн ноён, Сэсэн-хан гэгшэд ходо дай хэжэ байгаа: «Бошогто хаанай буһалгаан, Сэсэн хаанайсашаргаан»- гэжэ мүнөөшье болотор хэлэгдэдэг. Тиихэдэнь миин юрын зон хойтгээшээ нүүжэ, Сэлэнгэ, Зэдэ голой эрьсэр түбхинэжэ эхилээ.

Захааминай буряадуудай тоодо хонгодорнууд, хүрхүүд, шошоологууд, хамнигад, соёодууд, хойхонууд, сөөхэрнүүд- «Баруун долоон»- гэжэ арад зон ородог юм.

Хамнигад

«Хамниган»- гэжэ «хадын хүн»-гэжэ удхатай юм. Захааминай хамнигад Байгалай эрьһээ зоожэ ерэһэн, армагай хамнигадай һалаань болоно. Хамнигад Хамар Дабаанай хойто талада ажамидардаг байһан. Захааминда тэдэнэр 17-хи зуун жэлэй һүүлдэ ерэһэн, тэрээнһээ урид эндэ хамнигад үгы байгаа. Байгалай хажууда байһан буряадуудыг ород хасагууд түрижэ эхилээ. Буряадууд Эрхүү руу доошоо нүүжэ, хамнигадыг түриһэн байха. Тиихэдэнь хамнигад баруун урагшаа нүүжэ Армаг голдо ерэжэ түбхинэбэ.

18-хи зуун жэлһээ эхилжэ хамнигад хилэдэ харуул хэжэ эхилээ. Тэрэ саһаа хамнигад ортон , ойн ба моритой , талын ба орогүй гэжэ хубаардаг байгаа. Хамнигад тон бэрхэ ангуушад алдартай, тэдэнээ тоодо Шагжа Сосоров-мэргэн Шагжа, Жамсаран Гомбоев ба бусад болоно. Захааминай дайда сэнтигэн, заягтай гэжэ хоёр хамниганай уг байгаа. Заягтай угаархин ород хатан хоёрдохи Екатеринэһээ Хамар Дабаанай ой тайгаар агнуури хэхэ тухай үнэмшэлгын ссаарһа абажа, Удалха, Темнигһээ эхилжэ Мантуриха хүрэтэр агнаха яһала ехэ газар абаһан юм. Энэ үнэмшэлгэнь 1917 он болотор хэсэндөө байгаа. Сэнтигэн угаархин Хамнида , Сагаан нугада, Сонгинодо, Хара Хужарта, Ильхэдэ, Дүрэдэ, Удалхада ажа һуугаа. Тэдэнэй ударидагша Ухана гэжэ нэрэтэй. Бүхы хамнигад буряадуудтай хамта ажа һуудаг һэн тула, бээ буряадууд гэжэ нэрлэһэн юм.

Хонгоодорнууд.

Захааминай буряадуудай эгээл лон тоото арад болоно. Хаанаһаа уг узууртай байһан тухайнь мүнөөшье болотор арсалдаан гаража байдаг: Румянцев Мильхеев хоёр Джунгаариһаа халаһан ойрад монголнууд гэжэ тоолодог. Д.С. Дугаров - уйгунуудһаа гараһан, зарим эрдэмтэн Чингис хаанай сэрэгһээ тэрьедһэн хунхираад угтай гэжэ тоолодог. Егуков Зимин хоёр – Захааминай буряадууд – Буряадууд гэжэ тоолодог. Хонгоодорнууд Түнхэнһөө хилын харуулда ерэн юм. Нэн түрүүн Хан гэжэ хүн Далахайда ажаһууһан, хүбүүндээ Далахай гэжэ нэрэ үгэн түүхэтэй. 18-хи зуун жэлдэ Түнхэнһөө Санагада Тараасхай гэжэ аштаарик хонгоодор угтай хүн нүүжэ ерэн. Үрэ хүүгэдынь Мүльһэтэ, Утаата, Тудхалта, Оронгодой, Санага нютагаар тараһан.

Хонгоодорнуудай нүгөөдэ халаань «Сагаан хонгоодорнууд» - Түнхэнһөө ерэжэ Енгорбойдо нютагжаа. Энэнь хоёрдохи ерэлгэ гээшэ. Харгынь, ажабайдалын хүндэ байжа, абари знгын баһал хатуу шанга байһан.

Хонгоодорнуудай 3-хи халаань баһал Түнхэнһөө ерэжэ , Үдэнгэ, Үлэгшэн, Бургалтай, Михайловка, Хуртага, Бүргэ нютагуудаар таража мүнөөшье болотороо ажаһуудаг.

Хонгоодор угсаатанһаа тон бэлигтэй, урматай, алдар солотой зон гараһан. Нэрлэжэ хэлэбэл: Бато Микишкеевич Дамчиев- эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда хабаадаһан, Сэрэшын алдарай гурбан орденоор шагнагдаһан.

ноёодууд

Эртэ урдын сагта ноёодууд Баруун Хойто монголдо , Тувааада, Зүү Саянда ажаһуудаг байгаа. Захааминда тэдэнэр үсөөхэн байһан. Ехэнхидэ һонгинотодо, Байсада,нэгэ хэды айл ажаһуудаг һэн. Иэдэнэр агнуури хэжэ ажаамидардаг байгаа. Ноёодуудай хэлэн тюрко- ойгуур, тофалаар хэлэнтэй адли. Сагай ошохо бүри, тэдэнэр түрэхэн хэлээ мартажа, буряад хэлэн дээрэ хөөрэлдэдэг болоо.

Тэртэ.

Тэртэ яһанай зон Булгад отогһоо таһарһан түүхэтэй. Тэдэнэр баһал хонгоодорнуудаар, шошологуудаар хамта Ангара, Китой, Эрхүү голнууды дахажа нүүдэг байгаа. 17-хи зуун жэлдэ Эрхүү голой эрьээр, Хүлтүүгэй ой соогуур, Тоорын талаар ажамидаржа эхилээ. Тэртэ зон һайн хуби заяа бэдэржэ, ходо нүүжэ, Монгол орон руу ехэнхидээ ошодог һэн. Дархинта нютагай Д.Г. гармаев тэртэн үд Монгол орондо Хонин Хотогойто гэжэ газарта нютагжадаг байһан гэжэ бэшэнэ. Бошогто хаанай дайнай үедэ арбан айл Тоорой Бодон гэжэ хүнэй ударилга доро, Монголһоо гаража Түнхэн ерээд, Тоородо тогтоһон ха. Тэдэнэй ури хүүгэд «Ноёд тэртэ» гэжэ нэрэтэй уг бии болгоо. 19-хи зуун жэлэй 30-д онуудта Эрхүүгэй губернаторай зарлигаар «Ноёд тэртэ» угай Занги гэжэ хүн ерэжэ, Санагын дасанай барилгада туһа ехэ хүргэһэн байха. Тэдэ арбан айлай тоосоо Бажагадай гэжэ хү байһан. Бажагадай ехэ хүбүүн Мангадайтаяа «Ехэ тэртэ» гэжэ уг эхи табиһан. Мангадайн хүбүүн Бишихай Захаамиин ерэжэ, Мэлэдэ нютагжаһан. Бишихаанай хүбү үд сагаан – мориндо, Бортодо, Дархинтада тараһан. Үсөөхэн хадань «Маленька тэртэ» гэжэ нэрлэгдэһэн юм.

Сөөхэрнүүд.

Сөөхэрнүүд өөрынгөө угыс монголой джунгарнуудһаа эхи абһан. Онсолон хэлэбэл Сөөхэр ноён угай эхи табһан. Сөөхэр ноён өөрөө өөлэд монголһоо тараһан. Сөөхэрнүүд монголой хотогойто отогто ажаһуудаг байгаа. Сөөхэр ноён монгол Сайн хаанай дүтын нүхэр байһан юм. Галдан Бошогто хаанай дайнай үедэ Сайн хаан Сөөхэр ноёниие хонгоодор угай Бахаг Адай хоёрыс намнахыень эльгээһэн. Тэрэ харгыдаа Эхирэгүүдтэй Булгадуудтай, Шаргай Баатартай, һаншахан зааринтай дайлалдаһан. Нэгэ байлдаанай үедэ ангара Уһанай эрьедэ наһа бараһан. Нөөргөө бусаха замдаа Удалха уһанай эхиндэ нэгэ эхэнэр гээгдэжэ үлдэһэн түүхэтэй. Тэрэ энэ газарай ангууша хүбүүндэ хадамда гаража түбхинэһэн. Тэдэнэй Шажан хүбүүн Захааминай сөөхэрнүүдэй уг эхилээ. Сөөхэрнүүд мүнөө Далахайда, Оронгодойдо, Утаатада ажаһуудаг.

Шошоологууд.

Ангарын зуун талаар хонгоодорнудтай хамта шошоолог зон нүүжэ ябадаг һэн. Шошолоогуудай Монгол угтай байһан тухай элдэб туужанууд бии. Нэгэнийнь гэбэл Сөөхэр хаанай дайнай үедэ шошолоогуудай томо отог нэрбэгдэхэдэнь, амиды хоёр заахан Ашахай Бадантай гэжэ хүбүүд үлэһэн. Тэдэ хоёр мүнөөнэй шошоологуудта эхи табиһан гэлсэдэг.

Алайрһаа ондоо шошоологуул Түнхэндэ ажаһуудаг юм. Торо, Галбай, Хуурай Хобог, Толтой, хоймор гэжэ нютагуудаар тараһан, Тэндэһээ хилын харуулда Захаамин руу Онгорёон Абхай гэжэ хоёр хүн эльгээгдэһэн. Тэдэнэй угынь Ашхай Бадантай хоёрһоо эхитээ. Тэдэ хоёр Санагада нютагжаһан. Онгорёон долоон хүбүүтэй, Абхай хоёр хүбүүтэй һэн . Тэдэнэй ури хүүгэд мүнөөнэй Санагын ехэнхи зоной үндэһэн болоно.

Үсөөхэн шошоологууд Хуурлиг, Утаата, далахай, Үлэгшэнэй доодо талаар тараһан түүхэтэй.

Мүн шошоолог зон ажалша хүдэр, хүндэмүүшэ, хүхюутэй, зугаатай.

Хойхо

Хойхонууд Байгалай дэргэдэ, Ангарын, Китой, Сагаан уһанай эрьсээр ажаһуудаг түүхэтэй. Зарим эрдэмтэн хойхонууд уйгуур үндэһэтэй. Зарим эрдэмтэн уйгуур Монгол хоёр арадай хоорондоһоо гараһан гэжэ тоолодог . Байгалай хажууда хойхонууд эгээл һүүлдэ бии болоһон. Тиимэһээ Түнхэнэй хойморто эгээл заха газарнууд тэдээндэ һлдэһэн юм. Түнхэнһөө зарим хойхонууд Аха Захаамин руу нүһэн юм. Түнхэндэ Минаахай гэжэ нэрэтэй хүн бии боложо үни байнгүй, Сэлэнгэ руу ябаһан. Тэндэһээн баһал нүүжэ Зэдэ голые дахажа, Хуртага хүрөө. Үрэ хүүгэдынь – Үлэгшэндэ, Бордошодо, Бургалтайда тараһан. Хойхонуудай ехэншэнь ХуртагаДа, Бургалтайда, Бүргэдэ, Хасуртайда ажаһуудаг.

Хойхо зон эгээл олон тоотой байһан – 19-хи зуун жэлэй һүүлдэ – 3 293 хүн; хонгоодорнууд- - 1774; тэртэ – 1441, хүрхүүд – 1551, шошоологуд – 317.

Сартуулы (харбуулнууд)

Дунда Азиhaа халижа наашаа ерэhэн зон гэжэ зарим нэгэ эрдэмтэд хартуулнуудые тоолодог. “Сартагул” гэжэ термин “бухарай ” үгы болобол ”хорезмын”гэжэ оршуулагдадаг. Мэдээжэ аяншалагша Грумм- Гржмайло Чингиз хаан Баруун моноголдо хивэhээ, Бухарааhaа диилдэhэн зониие асархан гэжэ тэмдэглэнэ. Зарим нэгэниинь Цэсэн хаанай мэдэлдэ орожо «Сарата уулын хормойдо» түбхинөө. 17-хи зуун жэлдэ хартуулнууд дайнhaа боложо орон нютагаа орхёод, Сэлэнгэ, зэдын эрьедэ зоожо ерэhэн. Тэндэhээ зарим айлнуудыень Захаамиин хилын харуул хэхээ нүүжэ ерэhэн. Жэшэнь, хартуул Байсагал Очиров Баглаха нютагта тогтоо. Тэрэнэй үри haдахан Үлэгшэн нютагта ажаһуудаг. Хамниин хажуудахи Шабарта нютагта, харуул хэхээ ерэhэн хартуулнуудай үрэ хүүүгэд гэбэл Гомбо Доржиев, Дари-Цырен Жигжитов. Шанга зоригтой, уригшаа hанаатай хартуул зонhoо элдэб бэрхэ зон тарахан байха.

Хүрхүүд.

С.П. Балдаев хүрхүүдые булагад отогһоо тараһан гэжэ тоолодог. Эрдэмтэн Долгих хүрхүүдүүд Худайн голой доодо талаар нүүдэлтэй гэжэ бэшэһэн юм. Худай голһоо эхилээд Кито́й, ирку́т. Түнхэнөөр ябадаг байгаа. Захаамин руу тэдэнэр хилын харуул хэхээ зоожэ ерэһэн түүхэтэй. Хүрхүүдэй угай бэшэг Нурта нютагай ажаһуугша Ринчин Гармаев зохёоходоо, 17-хи зуун жэлдэ Монголой Хотогойто нютагһаа хоер айл – Түнгэ Түнгэрсэг хоер нүүжэ ерэһэн гэжэ бэшэһэн юм. Түнгэ, тэрэнэйүрэ хүүгэд Алайрта, Боохондо байһан:Түнгэрсэг = түнхэндэ. Түнгэрсэгэй аша хүбүүн энхэхээ Захааминай хүрхүүдүүд тараһан. Энхын хүбүүн мүнхэ1728ондо Нурта ерэһэн. Ула хүбүүнийнь – Борбодо, тэрэнэй хүбүүн Матуу, Рампил,Багшахан, Ошорһоо – Бортын хүрхүүдүүд тараһан: